

II. Формування і дослідження нових об'єктів філософського аналізу

В.А. Рижко

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКИЙ АГОН

В статті розмежовується зміст понять «раціональне» та «концептуальне». «Раціональне» має сенс в співвідношенні з емпіричним, а «концептуальне» – з теоретичним. «Раціональне» виражає абстрактність об'єктів знання, а «концептуальне» – його концептуальність, суб'єктивність, смисли та значення. Раціональне відповідає на питання «що це?», а концептуальне відповідає на питання «як це можливо?». Раціональне – поле теорії як знання принципів, а концептуальне – поле філософської рефлексії.

Оскільки концептуальне відповідає на питання «як це можливо?», то за поняттям воно носить варіативний, віртуальний характер, тобто є тим, що доцільно назвати філософським агонем. У сюжетному плані йдеться про змагання (агон) філософських позицій, суб'єктивність поглядів на один і той же об'єкт. Власне це усе царина диспуту, діалогу і навіть полілогу. Наукові революції (у термінології А. Ейнштейна), перехід від однієї наукової парадигми (у термінології Т. Куна) до іншої – неминуче супроводжується філософським агонем. Стосовно гуманітарних і особливо соціальних наукових знань, то вони постійно функціонують в лоні філософського агону.

Ключові слова: раціоналізація, концептуалізація, філософський агон, діалог, полілог.

The article delimits the meaning of concepts «rational» and «conceptual». «Rational» makes sense in relation to the empirical, and «conceptual» – with the theoretical. «Rational» expresses abstract

knowledge objects, and «conceptual» –its conceptual, subjectivity, meanings and meanings. Rationally answers the question «what is it?», And the conceptual answer to the question «how is it possible?». Rational – the field of theory as the knowledge of principles, and the conceptual – the field of philosophical reflection.

Since conceptual answers to the question «how is it possible?». Then by concepts it is a variant, virtual, that is, what is expedient to call a philosophical agon. In the plot, we are talking about the competition (agon) of philosophical positions, the subjectivity of views on one and the same object. Actually, this is the whole realm of debate, dialogue and even a polylogue. Scientific revolutions (in the terminology of A. Einstein), the transition from one scientific paradigm (in the terminology of T. Kuhn) to another – inevitably accompanied by a philosophical agon. With regard to humanitarian and especially social scientific knowledge, they are constantly functioning in the bosom of a philosophical agon.

Key words: rationalization, conceptualization, philosophical agon, dialogue, polylogion.

Ідея концептуалізації знайшла певне місце в сучасній українській літературі. Звернемося спочатку до творів відомих українських дослідників – С.Б. Кримського та В.С. Лук'янца.

С.Б. Кримський розглядає проблеми концептуалізації у зв'язку з аналізом проблем екзистенціалів людини як культурно-історичних виразників феномена розуміння – невід'ємної складової пізнавального процесу та людської діяльності. Автор виділяє чотири постулати розуміння. Першим з них він називає «можливість принципового зведення всього смислового змісту численних висловів, генерованих учасниками герменевтичного відношення, до деяких єдиних для них концептів. Це логічний принцип можливості єдності концепту» (1, с. 108). Уточнюється щойно названий «логічний принцип» наступним, другим постулатом, згідно з яким зрозуміти можна «тільки те, що має смисл і, отже залучене до людської діяльності» (там само). Це гносеологічний принцип. Третій принцип культурно-історичної суб'єктивності, що становить «основу передрозуміння», окреслює «елементи безперечного об'єктивного у досліджуваних проблемах» (там само). Це онтологічний принцип. І, нарешті, четвертий постулат, який стосується «почутості», «сподівання на адекватне розуміння, без якого немає стимулу до спілкування» (там само). Це психологічний принцип.

Відтак, С.Б. Кримський виділяє логічний, гносеологічний, онтологічний та психологічний принципи розуміння. Найважливіше,

що можна відзначити, це те, що С.Б. Кримський в першому принципі підкреслює «можливість єдності концепту», який має бути прикметним для усіх учасників герменевтичного відношення, до деяких «єдиних для них концептів» (там само). В усіх інших трьох принципах також репрезентуються відповідні прикмети концептів (гносеологічний, онтологічний та психологічний). Власне усі вони розкривають саме властивості такої форми знань, як концепт. Функціонування концептів розглядається, образно кажучи, як поле розуміння, розгортання змісту концептуалізації. Щоправда, спеціального виокремлення терміну феномена концептуалізації тут не знаходимо. Однак зміст концептуалізації розкривається досить ґрунтовно.

У дослідженнях В.С. Лук'янця, навпаки, наголошується саме на терміні «концептуалізація». Так зазначається передусім наступне: «Неологізм концептуалістика означає ту систему базових концептуальних стереотипів, кліше, метафор, з допомогою якої представники того чи іншого мовного (конфесійного, професійного та ін.) співтовариства інтерпретують «світ в цілому» та становище «людського буття» у ньому» [2, с. 145].

В.С. Лук'янець уточнює щойно наведене положення. Для більшої адекватності передачі змісту процитуємо повністю: «Поняття «концептуалістика» – це своєрідне узагальнення (точніше, деконструкція) кантівського поняття про систему апіорних форм споглядання і мислення. Воно виникло як продукт релятивізації кантівського вчення про форми споглядання й мислення, тобто своєрідного «очищення» його від метафізичних догм апіоризму, трансценденталізму, аісторизму» [там само].

«Концептуалістикою» тут позначається будь-який запас концепційних засобів того чи іншого співтовариства, які воно застосовує для виправдання своїх дій, своїх життєво важливих практик, переконань, планів на майбутнє, своїх найглибших вагань і піднесених надій. За допомогою концептуалістики члени цього співтовариства розповідають історію свого життя, іноді з погляду майбутнього, а іноді з погляду минулого» [там само].

Ідея концептуалізації має місце і в інших сучасних дослідженнях, скажімо, в монографії О.Є. Висоцької [3], монографії Валерія Савчука [4], а також в навчальній літературі з філософії.

Серед існуючих нині навчальних матеріалів, в яких відводиться належна увага питанням концептуалізації як необхідної складової освіти, можна виділити підручник В.А. Канке «Філософія для технічних спеціальностей» [5]. Автор виходить з того, що в

пізнавальному процесі існує «концептуальна ієрархія», яка включає принципи, що задають «єдиний для усіх висловлювань концептуальний каркас витлумачення їх змісту» [там само, с. 12]. Далі, як певний підсумок, стверджується наступне: «Відтак, наука – це концептуальне утворення. Теорія містить в собі розмаїття концептів. Концепти – відносно самостійні структурні компоненти теорії, а саме поняття, закони, принципи. Концепт завжди виступає як осягнення множинного за допомогою одного. Так, усього одне поняття дозволяє судити про ознаки багатьох об'єктів. Концепти певним чином впвпорядковані одні другим» [там само].

В.А. Канке виокремлює ряд концептів, називаючи їх основними. До них відносяться концепти вчення, теорія, наука, ім'я, закони, принципи тощо [5, с. 14].

Відродно відзначити, що в навчальній літературі чи не вперше (іншого нам просто невідомо) здійснена спроба при вивченні матеріалу (в даному разі – філософії техніки і науки) вдатися до ідеї концептуалізації як способу упорядкування відповідного знання в освітянських цілях. І хоча автор безпосередньо не підкреслює, що концептуалізація не є реалізацією тексту (здебільшого ототожнює раціоналізацію та концептуалізацію), але водночас, скажімо, можна прочитати наступне: «Концепт людини, однозначно як і концепти фізичного тіла або машини, строго кажучи, не є поняттям. Різномірність понять і їх предметних, ансамблевих об'єднань проявляється як в області ментальності, так і в області мови» [5, с. 10].

В наведених міркуваннях В.А. Канке треба звернути увагу на те, що він «концепт» (йдеться про «людину» чи «фізичне тіло» тощо) вважає (зазначимо у цьому плані вжитий вислів «строго кажучи») «не є поняттями». Щоправда зміст терміну «поняття» він не уточнює, мабуть, гадаючи і так його зрозумілим. Але то є прикметним, бо не тільки В.А. Канке, але й інші автори, скажімо, М. Нестерова [6] також не вдаються до уточнень розмежування (і єдності) «концептів» та «понять», а це при виясненні процедури «концептуалізації» вкрай важливо, бо в іншому випадку концептуалізація стає тотожною раціональному, мисленнево-понятійному вираженню знань, виявляється зрештою, або лінгвістичною модою висловлювань чи просто заміною одних термінів іншими при збереженні одного і того ж змісту (одних і тих же денотатів під іншими іменами). Але в навчальному процесі вкрай важливо явним чином виражати зміст термінів, які вивчаються. І тим не менше зроблений закид не зменшує вагомості самої спроби ввести в навчальний матеріал ідею його концептуалізації з метою розкриття цілісної картини цього матеріалу

і, основне, донесення, скажімо, до студентів, не тільки знань, вмінь та навиків, але й розуміння, сенсів цих знань.

Звичайно, аби розгорнуто подавати особливості концептуалізації, необхідно передусім враховувати особливості «концептів» як форм чи одиниць пізнавального процесу. Загалом же уточненням, конкретизацією процедури концептуалізації є творення концепцій як форм пізнання. Більше того, точніше було б мовити про те, що «концептуалізація» – це розгортання змісту концептів, яке переростає в своїй завершеній формі в творення концепцій. Водночас «концептуалізація» є, так би мовити, первинним необхідним кроком до творення концепцій. Тому необхідно зупинитися детальніше на розгляді особливостей концепцій як форм знання.

Вихідним положенням у даному разі є ідея, що концептуалізація – філософський агон. Тобто концептуалізація виступає пошуками варіантів мовного вираження (презентації) відповідних наукових реальностей. Тому «концептуалізація» є вписуванням знання в буття, надання знанню екзистенційного характеру. Або інакше, концептуалізація – вмереження відповідного знання в топологію філософії.

Вже ustalеним є положення, що існує, мовляв, дві основні форми наукового пізнання – емпірична та теоретична. Інколи їх називають ступенями пізнання, але це тоді, коли хочуть підкреслити певну їх рубрикацію (початкове, нижче, вище). Але у даному разі щойно зазначені відмінності не істотні. Важливо те, що в одному випадку, тобто коли йдеться про емпіричне знання, то підкреслюється примат чуттєвості в знанні, а коли йдеться про теоретичне знання, то підкреслюється примат раціонального (мисленнєвого) в знанні. Це відомі речі. Але водночас нині в гносеологічних дослідженнях використовуються терміни раціоналізація та концептуалізація. Це і ставить питання (проблему) як їх розмежовувати: чи просто вважати різними іменами одного і того ж, тим паче, що навіть в довідковій літературі таке розмежування досить туманне, неоднозначне. Проте існують достатні резони для виокремлення концептуального рівня та інших знань.

Річ в тім, що концептуалізація виступає виявленням не просто мисленнєвих (раціональних) прикмет відповідних сфер дослідження, а є створенням абстрактного знаково-символічного мисленнєвого ейдосу цих прикмет, які є істотними та новими конструкціями у порівнянні з попередніми уявленнями.

В гносеологічному плані концептуалізація виступає створенням «картини» істотних прикмет об'єкта пізнання.

Особливістю цих прикмет є вираження смислів (значень), тобто розкриття засад розуміння того про що йдеться. А це можливе, по-перше, за встановлення контексту функціонування виявлених прикмет; по-друге, встановлення місця цих прикмет в культурі як людиномірній діяльності. Контекстуальність і культурогенність концептуалізації надають їй (концептуалізації) функції виходу за межі наукового (або іншого) знання і є репрезентацією понятійної структури філософського (світоглядного і методологічного) знання. Власне, що надто істотно, концептуалізація в усіх випадках – це вихід мисленнєвого процесу дослідника за межі відповідної предметної сфери і включення у сферу, яку прийнято називати філософією науки (мистецтва, релігії тощо).

Виникає цілком резонне питання про місце концептуалізації в просторі дослідницького процесу, тобто вона здійснюється як *ad hoc* відкриття чи *poster hoc*? Однозначно відповісти на це питання не можна. Річ в тім, що будь-яке наукове відкриття не саме по собі здійснюється, йому передує якесь інше знання. І це «інше» знання базується на певних концептуальних засадах (смыслах, значеннях, розумінні). Тобто завжди маємо справу з концептуальністю – вмереженням знання в філософську – світоглядну, методологічну культуру. То є, так би мовити, первинний рівень концептуалізації, який здійснено *ad hoc*. Та уся інтрига криється в тім, що результати цієї концептуалізації існують в дослідницькому процесі на інтуїтивному рівні, тобто дослідник над ними не рефлексує, а бере як дані (наявні), як засади, а не як те, до чого треба прагнути, або що є усвідомленою метою. Це тільки означає, що треба виділяти вихідний рівень концептуалізації, а також наступний рівень, який має статися вже після наукового відкриття (*propter hoc*). І тим не менше другий рівень концептуалізації хоча справді реалізується *propter hoc*, але він вже присутній на рівні *ad hoc* саме як проблема, яка породжена цим станом *ad hoc*. Інакше можна сказати, що то йдеться про суперечність того, що є, і того, що має наступити. Саме це «має наступити» уже в знятому вигляді існує, бо якби воно, так би мовити, не було генетично «вмонтованим», то воно не могло б мати місця в майбутньому. Це можна вислідкувати на прикладі розвитку фізики від Аристотеля до Ньютона і далі Ейнштейна, Н. Бора, Шредингера, Гейзенберга та інших творців атомної фізики. Особливості розвитку фізики в зазначених рамках достатньо всебічно і глибоко описані в літературі і тому не будемо навіть на неї посилалися, але при цьому варто зазначити одну цікаву деталь, що міститься у відомій праці І. Пригожина та І. Стенгерс «Порядок з хаосу» [7], а саме те, що автори дали

підзаголовок монографії: «Новий діалог людини з природою». Це прикметно, бо дослідники ведуть мову про концептуалізацію фізики класичної та неklasичної. Щоправда, терміном «концептуалізація» не користуються, але широко використовують термін «концепція», що цілком виправдано у даному випадку. Для нас важливо зазначити саме те, що розглядається «діалог» людини з природою, тобто йдеться про філософські розмірковування з приводу відкриттів у фізиці, процесів осмислення даних фізичних досліджень.

Концептуалізація – невід’ємна частка процесу пізнання. Але пізнавальний процес – це не тільки «відкриття, які здійснюються в науці», або сфері мистецтва і навіть теології. Звичайно «відкриття» є основою, стрижнем пізнання. Однак людина, як суб’єкт пізнання, має можливість здійснювати «відкриття» як вищу форму пізнання, долучаючись, або навіть краще мовити, тільки включившись в пізнання через навчання, освіту. І саме в галузі освіти (навчального процесу) концептуалізація відіграє важко переоціниму роль.

Власне у навчанні концептуалізація виконує, принаймні, подвійну роль. По-перше, через концептуалізацію матеріалу, який вивчається, здійснюється осмислення цього матеріалу шляхом виявлення його місця в культурі і, навіть точніше, смислів, розуміння (сенсів) положень навчального матеріалу (формування фахових вмінь та навиків) того хто навчається; по-друге, концептуалізація «економить пізнання», бо «звужує» інформаційне поле предмету вивчення, адже вона окреслює межі істотного і відокремлює неістотне, тобто те, що можна при потребі надолужити зверненням до якихось конкретних прикладів, фактів. Вони будуть зрозумілими якщо вже учень (студент, будь-хто, що навчається) долучився до концептуального ладу відповідного знання (включився в концептуальну картину цього знання). По-третє, концептуалізація створює умови для інтеграції та диференціації знань різних дисциплін. Цим самим вона «відкриває ворота» для аналогії як мисленнєвого процесу, що розширює горизонти когнітивних ситуацій. По-четверте, нарешті, важливим є і те, що концептуалізація здійснюється за допомогою метафор та аналогій, а тому, включаючи в пізнавальний процес метафоричний мовний арсенал, концептуалізація підвищує евристичність мислення. Останнє можна продемонструвати прикладом з фізики. Адже концепт «сили» у класичній фізиці – це метафора, аналогія, але вона досить влучно передає взаємодії тіл різних мас і цим самим концептуалізує величезний клас цих взаємодій. Мабуть без такої метафори не можна було б говорити про одну з найважливіших характеристик матерії, хоча цей концепт, запозичений з

функціонування людини, тобто це є метафора, яку застосовували до неживої природи.

Процес встановлення «концептів» має аналогію відшукування категорій, які складають відповідні «концепти». До того ж традиція виділення категорій пов'язана (саме відбиває) онтологічну процедуру, а пошуки (встановлення) концептів – гносеологічну, мисленнєву або когнітивну процедуру. Звичайно, їх не можна різко протиставляти. І це вже було показано раніше [8, с. 149-171].

Створення концепцій – це власне «розгортання» змісту концептів, але водночас концепція своїм контекстом має теорію, навіть можна сказати – своєю протилежністю, але це звично не констатується.

І як «концепт» – це «схоплення» мисленням особливостей відповідних феноменів пізнання (що різняться від номіналії та реалій) і виражають позицію суб'єкта, так і концепція виражає позиційне відношення до того, що є предметом її вираження і також несе в собі суб'єктивні аспекти пізнавального процесу. Точніше треба підкреслювати «суб'єктивні» а не суб'єктивні в значенні «не об'єктивні».

Відтак, основний висновок розгляду проблем концептуалізації зводиться до думки, що концептуалізація в усіх її проявах, формах за змістом є філософським агонем, тобто творчим дискусійним пошуком розв'язання проблем, які виникають в процесі розвитку наукового пізнання.

Література:

1. *Кримський С.* Під сигнатурою Софії. – К. – 2008.
2. *Лук'янець В.С.* Раціональність після модерну // Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури. – К. – 2009.
3. *Висоцька О.Є.* Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства). – Дніпропетровськ – 2009.
4. *Савчук В.* Топологическая рефлексия. М. – 2012.
5. *Канке В.А.* Философия для технических специальностей. – М. – 2008.
6. *Нестерова М.* Когнитивистика. Истоки, вызовы, перспективы. – Сумы. – 2015.
7. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М. – 2000.
8. *Рижко В.А.* Неоконцептологія. – К. – 2016.